

Viglius van Aytta en Joachim Hopperus tegenover de Nederlandse opstand *

F. POSTMA

'Mais en fin ce que vous et moy avons si long temps préveu est advenu..., et se treuve Madame, pour non avoir voullu croire ceulx qui sincèrement la conseilloient, et creu plus qu'elle ne debvoit à conseilliers internes et externes, moins accompagnez et guydez de raison, en la peyne que l'on void, ... ayant treuvé comme elle treuvera encoires en son endroit, ceulx à qui elle a voullu confier, telz que l'on luy avoit diet'¹. Aldus kardinaal Granvelles reactie eind september 1566 op de berichten over de Beeldenstorm van zijn vriend, de bekende Friese president van de Geheime Raad en de Raad van State, Viglius van Aytta. Het zou niet de laatste keer zijn dat de kardinaal en de president elkaar vol zorg schreven over de ontwikkelingen in de Nederlanden. Tot Viglius' dood in 1577 zouden zij nog heel wat keren de gelegenheid krijgen de eigenzinnige politiek van Filips II en zijn vertegenwoordigers in de Nederlanden te betreuren. Vooral Viglius heeft het daarbij moeilijk gehad. In de hier te bespreken periode van 1560 tot de Pacificatie van Gent in 1576 zien we hem met de jaren meer alleen komen te staan. De meest eenzame periode in zijn leven brak aan in 1566 toen zijn landgenoot en rechterhand Joachim Hopperus als raadsheer voor Nederlandse zaken naar Spanje vertrok. Weliswaar bleef Hopperus tot zijn overlijden in 1576 ook daar zijn vertrouweling, maar tegelijk groeide er een mentale kloof tussen beiden, die alleen door de onderlinge vriendschap werd overbrugd². Hun houding tegenover de Opstand vormt het centrale thema van dit artikel.

Zoals zoveel mensen die op cruciale momenten in de geschiedenis een rol hebben gespeeld, hebben ook Viglius en Hopperus hun visie op de Nederlandse ontwikkelingen van hun tijd vastgelegd in documenten van allerlei aard. Het eerste belangrijke stuk uit deze literaire nalatenschap, dat door omvang en consistentie onze aandacht vraagt, is het *Recueil ou Mémorial des troubles des Pays Bas du Roy* waarin Hopperus begin 1567 de gebeurtenissen tussen Filips' vertrek uit de Nederlanden en zijn besluit de hertog van Alva te zenden, heeft samengevat³. Het *Recueil* laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Het is een requisitoir zonder een spoor van twijfel. Alle belangrijke conflictmomenten uit de periode 1559-1566 — het verzet tegen de nieuwe bisdommen; het vertrek van Granvelle; de strijd over de

* Dit artikel is gebaseerd op een voordracht, gehouden op het drieëndertigste Nederlands-Belgisch Historisch congres te Nijmegen (18 mei 1985).

1 A. Granvelle aan Viglius, Rome, 21-IX-1566. Archivo General de Simancas, Secretarias Provinciales: Flandes-Borgofia, Libro 1418,136^o.

2 Zie over Hopperus G. Janssens, 'Joachim Hopperus, een Fries rechtsgeleerde in dienst van Filips II', in: *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntinx* (Leuven, 1981) 419-433.

3 J. Hopperus, 'Recueil ou Mémorial des troubles des Pays Bas du Roy', in: C. P. Hoyne van Papendrecht, ed., *Analecta Belgica* (3 vol., 6 dln.; Den Haag, 1743) II, 2, 17-18.

rechtspraak; de eis tot hervorming van het staatsbestel en tot matiging van de plakaten — Hopperus zet ze zonder uitzondering op rekening van de verarmde, op macht beluste groten, die onder leiding van Oranje de adel hebben aangezet tot rebellie 'soubz espoir de se redresser en République troublée'⁴.

Ook voor Viglius is de adel de boosdoener, zij het dat zijn beeld scherper en tegelijk genuanceerder is dan dat van Hopperus. In zijn ten tijde van Alva geschreven autobiografie, de *Vita Viglii* 5, verschijnt de Prins als een cynische intrigant, die zich verheugt op de gevolgen van het openbaar maken van de inhoud van de brieven uit het bos van Segovia 6 en wordt Margaretha van Parma fel bekritiseerd vanwege het gemak waarmee ze zich door Oranje en zijn vrienden heeft laten manipuleren⁷. Viglius zelf treft uiteraard geen enkele blaam. Van het begin af heeft hij het streven van de heren doorzien en vrijwel meteen is hij begonnen hen aan hun plichten als vazallen te herinneren.

Het zou mooi zijn geweest als tijdens het 'Voorspel' de zaken zich inderdaad zo hadden toegedragen als Viglius en Hopperus ons willen laten geloven. De hoge adel als belager van recht en orde en zijzelf in de nobele rol van verdedigers van het koninklijk gezag. De werkelijkheid was ingewikkelder. Beiden hebben tussen 1560 en 1567 een koers gevaren die afwijkt van het hierboven gegeven beeld van absolute gehoorzaamheid aan Filips II. Viglius ging daarbij het minst ver, maar Hopperus heeft tot kort voor zijn vertrek naar Spanje met de adel in nauwe relatie gestaan. Zijn reputatie bij de heren was zelfs zo goed, dat Egmont hem in augustus 1564 naar voren schoof als opvolger van Viglius als voorzitter van de Geheime Raad⁸.

Zonder twijfel dankte Hopperus dit gunstbetoon aan zijn spreekwoordelijke gediensstigheid — zijn spotnaam 'Conseillier Oi-Madame' dateert uit deze jaren —, maar het zou onjuist zijn deze als enige verklaringsgrond aan te voeren. Doorslaggevend was mijns inziens zijn religieuze gematigdheid. Immers, ondanks de geur van heiligheid, die opstijgt uit de aan hem gewijde biografische schets van zijn landgenoot Suffridus Petrus 9, was Hopperus geen godsdienstfanaticus, maar een tolerant en ruimdenkend man. De oorsprong van deze gezindheid moeten we zoeken in de late jaren veertig toen hij met zijn vrienden, een zekere Bernardus en de Schwenckfeldiaan Aggaeus van Albada¹⁰, in Frankrijk verbleef waar hij volgens de beruchte verklikker fray Lorenzo de Villavicenzio bevriend was geraakt met de latere monarchomach François Hotman en diens toenmalige vriend en medeprotestant, de uit Atrecht gevluchte jurist en 'Vermittlungstheologe' Franciscus Balduinus¹¹. Eenmaal terug in de Nederlanden verbrak Hopperus het contact met deze al te manifeste ket-

4 *Ibidem*, 22.

5 Viglius, 'Vita Viglii ab Aytta Zuichemi, ab ipso Viglio scripta', *ibidem*, 1,1,1-54.

6 *Ibidem*, 45.

7 *Ibidem*, 40.

8 Viglius aan A. Granvelle, Brussel, 2-VIII-1564. Ch. Weiss, ed., *Papiers d'état du cardinal de Granvelle* (9 din.; Parijs, 1839-1842) VIII, 190-192.

9 Suffridus Petrus, *De Scriptoribus Frisiae, decades xvj. & semis...* (Keulen, 1593) 154-181.

10 Zie over hem W. Bergsma, *Aggaeus van Albada (c. 1525-1587)* (Meppel, 1983).

11 Archivo General de Simancas, Secretaria de Estado: Flandes, Legajo 531, 3ro.

ters, maar de hang tot verzoening van de religieuze tegenstellingen bleef hem bij en werd zelfs sterker onder invloed van de grote voorvechter van de 'via media' aan katholieke zijde, de in Keulen werkzame Vlaming George Cassander¹². Diens pleidooien voor het herstel van de kerkelijke eenheid op basis van de leer van de oude kerk begroette hij met warme sympathie 13.

Viglius' standpunt inzake de godsdienstproblematiek was in essentie gelijk aan dat van Hopperus. Zijn ideeën op dit punt waren gevormd door Erasmus, voor wie hij tijdens zijn studietijd een diepe verering had opgevat 14. Geheel in diens stijl had hij als jong geleerde enkele malen scherpe kritiek geleverd op de misstanden in de katholieke kerk 15. Maar anders dan Hopperus hadden de jaren hem sceptisch gemaakt. De mislukking van het godsdienstgesprek in Regensburg in 1541 dat hij met grote belangstelling had gevolgd, had bij hem een diep wantrouwen gewekt in de oprechtheid van de protestantse eenheidswil 16. Later waren daar zijn ervaringen in de Nederlanden bijgekomen waar Karel V, tegen alle protesten in, met de plakaten van 1550 het strenge vervolgingsbeleid had geïntroduceerd, waar Filips II nog steeds aan vasthield. In de praktijk betekende dit dat hij afwachtte en de kat uit de boom keek.

Des te opmerkelijker is het dat Viglius tenminste één keer zijn afwachtende houding heeft laten varen en heeft meegewerkt aan een poging om de godsdienstige spanning in de Nederlanden te verminderen. Ik doel hier op het merkwaardige bezoek aan de Nederlanden van Balduinus in de zomer van 1563. Veel is er over dit vruchteloos gebleven initiatief niet bekend. Fruin houdt het er in *Het Voorspel* op dat Oranje, onder de indruk van zijn optreden op het colloquium van Poissy (1561), Balduinus heeft uitgenodigd met als bedoeling dat hij het plan voor een cassandriaanse kerkorde in de Nederlanden zou uitwerken. Dat wil zeggen het toestaan van de lekenkelk, het priesterhuwelijk en een geloofsleer op basis van de Apostolische Geloofbelijdenis¹⁷. Balduinus' moderne biografen, M. Erbe en M. Turchetti, komen in navolging van Haraeus' *De Initiis Tumultuum Belgicorum* tot een andere conclusie: volgens hen zou Balduinus de heren hebben geadviseerd op welke wijze de plakaten verzacht konden worden 18. Zijn voorgenomen verzoening met de katholieke kerk op 24 juli in de theologische faculteit te Leuven kwam hen daarbij goed van pas. Bovendien, en dat is voor ons van belang, maken Erbe en Turchetti

12 Zie over Cassander M. A. Nolte, *Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven* (Nijmegen, 1951).

13 Dit blijkt bijvoorbeeld uit zijn enthousiasme voor het anoniem door Cassander uitgegeven geschrift *De officio pii* vin'. J. Hopperus aan A. van Albada, Brussel, 29-XM561. P. Burman, ed., *Sylloges epistolarum a viris illustrious scriptis* (3 dln.; Leiden, 1725) I, 241.

14 Zie F. Postma, *Viglius van Ayta als humanist en diplomaat 1507-1549* (Zutphen, 1983) 49-50 en 59-60.

15 *Ibidem*, 61-62.

16 *Ibidem*, 82.

17 R. Fruin, *Het voorspel van de 80-jarige oorlog* (met een inleiding van C. Offringa) (Utrecht, 1986) 105-109.

18 M. Erbe, *François Bauduin (1520-1573). Biographie eines Humanisten* (Gütersloh, 1978) 153-154; M. Turchetti, *Concordia o Toleranza? François Bauduin e i 'Moyenneurs'* (Genève, 1984) 441-443.

duidelijk dat Balduinus' toelating tot de Nederlanden plaatsvond met de uitdrukkelijke instemming van Viglius 19.

Op de achtergronden van Viglius' fiat en Hopperus' rol in het geheel gaat Erbe noch Turchetti in. Maar we slaan de plank waarschijnlijk niet ver mis wanneer we veronderstellen dat we hier te maken hebben met een samengaan van politieke calculatie en religieus idealisme. Ongetwijfeld is Hopperus degene geweest die Oranje heeft bijgestaan om Viglius te winnen voor Balduinus' terugkeer. Hoe hoog zijn verwachtingen daarbij gespannen waren, kunnen we afleiden uit zijn brief van 12 oktober 1562 aan Cassander waarin hij allen die zich inspannen om langs de weg van studie het herstel van de godsdienstige eenheid te bewerken, aanbeveelt als leermeesters voor de in Trente vergaderende prelaten²⁰. Viglius was veel nuchterder. De problematiek waar hij mee te kampen had, was de snelle groei van de ketterij in het zuiden 21 en het felle verzet tegen de nieuwe kerkelijke indeling. Waarschijnlijk heeft hij vooral gedacht aan het propagandistische effect dat uit kon gaan van Balduinus' plechtige verzoening met de katholieke kerk toen hij zijn toestemming gaf.

Over al deze zaken reppen Viglius en Hopperus in het *Recueil* en de *Vita Viglii* met geen woord. In plaats daarvan laten zij in hun relaas over de periode vóór 1564 het volle licht vallen op de voor hen goede kant van de waarheid. Zo maken ze allebei veel werk van Viglius' eerste waarschuwing aan het adres van de hoge adel in de uitgebreide Raad van State-vergadering van 30 mei 1562 en wijst Viglius op de haat van de heren jegens Granvelle²².

Bij het beschrijven van de jaren 1564 en 1565 hadden Viglius en Hopperus aanmerkelijk minder reden de waarheid geweld aan te doen. Dat geldt zeker voor Viglius. Het is de periode waarin de hoge adel, verlost van de aanwezigheid van Granvelle, de macht aan zich trekt en waarin Viglius' afkeer van de politiek van de heren welhaast fysieke vormen aanneemt, zoals blijkt uit zijn veelvuldige verblijf in de Gentse St. Baafsabdij en zijn attaque daags na Oranjes beroemde tolerantierede op 31 december 1564. In zijn brieven aan Granvelle uit deze jaren is deze ontwikkeling goed te volgen. Zijn ze in de eerste maanden na diens terugroeping nog tamelijk neutraal van toon, in het najaar van 1564 als de heren met voorbijgaan aan de besluiten van Trente beginnen te praten over een eigen Nederlandse oplossing van het godsdienstconflict inclusief het toestaan van gewetensvrijheid, worden ze snel somberder. Soms zelfs verkeert Viglius in een regelrechte wanhoopsstemming en ziet hij nog maar één uitweg uit de moeilijkheden: de komst van Filips II om orde op zaken te stellen²³.

19 *Ibidem*, respectievelijk 154 en 441-443.

20 'Ita non possum non mirifice eorum studia probare, qui constituendae & ad pacificandae Ecclesiae auctores se praestant ac duces. Quales quidem nonnullos utinam Tridentini Patres ad se curarent evocandos!'. J. Hopperus aan G. Cassander, Brussel, 12-X-1562. P. Bertius, ed., *Illustrium et clarorum virorum epistolae selectiones superiore saeculo scriptae vet a Belgis vel ad Belgas* (Leiden, 1617) 137.

21 De ketterij groeide in deze jaren met name in Doornik en Valenciennes. C. R. Steen, *A Chronicle of Conflict: Tournai, 1559-1567* (Utrecht, 1985) 38-48.

Toch zou Viglius zijn ware aard verloochend hebben wanneer niet tegelijk een diep plichtsbefes zijn handelen had gestuurd. Op de momenten dat het erop aankwam, in het overleg in de Raad van State, in de gesprekken met Margaretha van Parma, wist hij wat hij wilde en zei hij ronduit wat hij dacht. Tenminste drie maal heeft hij op deze manier stelling genomen tegen het adelsbewind. Voor de eerste van deze confrontaties moeten we terug naar de zoeven gememoreerde Raad van Statevergadering van 30 en 31 december 1564. Volgens de zich op Viglius' papieren baseerende zeventiende-eeuwse historicus Nicolaus Burgundius—de desbetreffende bladzijden zijn zoals bekend uit het notulenboek van de Raad gescheurd— heeft Viglius bij die gelegenheid een scherpe rede gehouden tegen het plan een afgezant naar Filips II te sturen teneinde deze op de hoogte te brengen van de bezwaren tegen de afkondiging van de conciliebesluiten. Niet de menigte der ketters was zijns inziens het probleem in de Nederlanden, maar de onwil van de stadhouders om toe te zien op de naleving der plakkaten en de rechters te steunen in hun strijd tegen de wetsontduiking²⁴.

Bijna een jaar later, op de kapittelvergadering van de Orde van het Gulden Vlies op 30 november 1565, zien we Viglius opnieuw in de slag met de adel. Als kanselier van de Orde houdt hij de bij de gelegenheid horende toespraak. In deze rede die, enigszins gestyleerd, is overgenomen door Pontus Heuterus in zijn *Rerum Austriacarum* 25, probeert hij de aanwezige heren ervan te doordringen dat zij als Vliesridders de opdracht hebben trouw te blijven aan koning en kerk. Om dat te bereiken herinnert hij hen aan de inhoud van de statuten van de Orde en neemt hij een duik in de kerkgeschiedenis. Uit een geschrift over het martyrium van St. Andries, de patroon van de Orde, is hem gebleken dat deze geloofde in de transsubstantiatieleer. Ten onrechte dus, zo houdt hij zijn toehoorders voor, beweren de protestanten dat dit leerstuk onbijbels is. Voor een publiek van goedwillende katholieken zou deze argumentatie voldoende zijn geweest, maar Viglius kende zijn pappenheimers en daarom eindigt hij zijn betoog met een niets verhullende peroratie over wat hun te wachten staat als ze het wagen in opstand te komen:

Het volk immers zal voor zijn rebellie gemakkelijk genade vinden bij de vorst, de lage adel moeilijk, maar de hoge edelen nooit. Zij immers zijn de linkerhand der vorsten, die wordt afgehouden zodra hij zich keert tegen hoofd en hart...²⁶.

Viglius' laatste en meest interessante botsing met de adel in deze periode betreft de

22 Hopperus, 'Recueil', 24-25; Viglius, 'Vita Viglii', 36 en 35.

23 De meest opvallende brieven in dit verband zijn die van 6-XII en 10-XII-1564. In de laatste die door Weiss onvolledig is gepubliceerd, schrijft Viglius onder andere: 'Et n'est plus possible si le Roy diffère de venir, de plus longuement sustenir la religion se laissant son Altèze entièrement mener par ces seigneurs, et iceulx par gens turbulents, et mal affectionez à la foy catholique se désirans faire grandz par ce chemin et exercer leurs vengeances et passions'. Viglius aan A. Granvelle, Brussel, 10-XII-1564. Bibliothèque Municipale de Besançon, Collection de Granvelle, T. XV, 228ro.

24 N. Burgundius, *Historia Belgica ab anno 1558* (Antwerpen, 1629) 94-96.

25 P. Heuterus, *Rerum Austriacarum Libri XV* (Leuven, 1651) 395-396.

26 *Ibidem*, 396.

controverse over de brieven uit het bos van Segovia in december 1565. In plaats van tegen de adel alleen, neemt hij hier ook stelling tegen Filips II. Terwijl de Prins en zijn vrienden, wel niet zonder bijbedoelingen, vinden dat Filips' besluit de geloofsvervolging op oude voet voort te zetten onverwijld moet worden doorgegeven aan de plaatselijke autoriteiten, bepleit Viglius uitstel teneinde de koning te vragen of hij inderdaad meent dat het handhaven van de inquisitie absoluut noodzakelijk is. Als ervaren bestuurder realiseerde hij zich dat het bekend worden van Filips' beslissing gezien de gewekte verwachtingen fatale gevolgen zou hebben²⁷.

In 1566 en 1567 zet zich deze accentverschuiving in Viglius' denken voort. Niet alleen de adel, ook de koning voert naar zijn oordeel een verkeerde politiek. Aanvankelijk valt daarbij de nadruk op Filips. Zo houdt Viglius op 28 maart 1566, acht dagen voor de aanbieding van het Smeekschrift, een pleidooi waarin hij zich uitsprekt voor een behoedzame hervorming van de godsdienstpolitiek²⁸. De mogelijkheid die hij ziet, is de afschaffing van de onder Karel V geïntroduceerde pauselijke inquisitie en de overdracht van de geloofscontrole aan de bisschoppen. Volledige intrekking van de plakaten acht hij onmogelijk. Wel is de wetgeving van 1550 te hard. Bij de voorbereiding daarvan heeft hij al geprotesteerd tegen de bepaling dat ook degenen die berouw tonen, moeten worden geëxecuteerd. De beste oplossing zou zijn een bestraffing 'pro qualitate', dat wil zeggen in verhouding tot de begane overtreding. Zelfs de doodstraf vindt hij niet absoluut noodzakelijk. Verbanning van hardnekkig kettters uit *alle* provincies, in plaats van zoals nu uit een, biedt in vele gevallen een acceptabel alternatief.

Later wanneer de Beeldenstorm zijn verwoestend spoor door de Nederlanden trekt, zwaait de slinger weer terug. In de Raad van State-vergadering van 5 september 1566, veroordeelt Viglius Oranjes eigenmachtige besluit om de Antwerpse protestanten, in strijd met het Akkoord van 25 augustus, toestemming te geven tot het houden van preken binnen de stad en de bouw van kerken 29. Weliswaar spreekt hij zich in dezelfde dagen uit voor het bijeenroepen van de Staten-Generaal, maar te veel gewicht moeten we daaraan naar mijn mening niet toekennen. De brieven waarin hij deze uitspraak doet 30, werden geschreven op het hoogtepunt van de Beeldenstorm toen de ineensstorting van het staatsbestel voor de deur leek te staan. De echte Viglius staat voor ons in het advies waarmee hij zijn prestige herwon: de aanbeveling aan Margaretha van Parma om de heren een nieuwe eed te laten afleggen³¹. Daarmee verschaftte hij haar hét middel om onder de adel de schapen van de bokken te scheiden. Viglius' invloed op de landvoogdes wordt tijdens de Beeldenstorm zelfs zo groot, dat we hem gerust mogen beschouwen als een van de grote strategen achter het herstel van de orde in de winter van 1566-1567.

27 Viglius, 'Vita Viglii', 45.

28 L. P. Gachard, ed., *Correspondance de Guillaume le Taciturne* (6 dln.; Brussel-Gent-Leipzig, 1847-1857) VI, 358-360.

29 *Ibidem*, 422-423.

30 Viglius aan J. Hopperas, Brussel, 26-VIII en 7-IX-1566. 'Viglii ab Ayttā Zuichemi Epistolae ad Joachimum Hopperam', in: C. P. Hoynck van Papendrecht, ed., *Analecta Belgica*, I, 2, 374 en 376.

31 Viglius, 'Vita Viglii', 47-48.

Een indruk van grote standvastigheid biedt dit alles intussen niet. Eerder lijkt het alsof Viglius al improviserend achter de ontwikkelingen aanholt en pas op het laatste moment besluit de brand te blussen. Juist acht ik deze interpretatie niet. Niet alleen veronderstelt het planloos en chaotisch handelen — wat niet het geval was —, ook negeert het de ideële motivatie achter Viglius' optreden. En wat er ook van Viglius gezegd kan worden, niet dat hij geen visie had op het bestuur van staat en kerk in de Nederlanden.

Voor het ontstaan van Viglius' politieke filosofie moeten we terug naar de beginjaren dertig toen hij, in de ban van het absolutisme van het *Corpus Juris*, Karel V had opgeroepen uit eigen machtsvolkomenheid de corrupte wetten van zijn tijd te hervormen 32. Het absolutisme dat Viglius in de jaren zestig propageerde, week ver af van dit abstracte universalisme. Het was gemodificeerd en aangepast aan de Nederlandse situatie van dat ogenblik. Erin paste inspraak van onderaf, die echter werd beperkt door redenen van doelmatigheid. Vandaar dat Viglius weinig zag in het bijeenroepen van de Staten-Generaal waar de adel zo sterk op aandrong. De samenstelling van dat lichaam zou de regering in laatste instantie afhankelijk maken van de opinies van de Brabantse gildeleden, 'qui ne sont point capaces de la chose publique'. Waar dat toe leidde, leerden de eindeloze onderhandelingen die vooraf waren gegaan aan de toekenning van de Negenjarige Bede in 1557-1558. Neen, als de landvoogdes dan toch het oordeel van haar onderdanen meende nodig te hebben, dan, aldus een advies uit 1562, wees de natuur haar maar één weg: te rade gaan bij de 'Seigneurs principaux et Chevaliers de l'Ordre et ceulx du Conseil à ce établis et instituez' 33.

Bovenal echter was Viglius' staatsleer een pragmatische overtuiging gebaseerd op het inzicht dat de Nederlanden als recente staatkundige creatie alleen maar konden blijven bestaan als ze bijeen werden gehouden door een sterk centraal gezag, in staat om hen te beschermen tegen de vijanden van buitenaf en de middelpuntvliedende krachten van binnenuit. De Prins en zijn vrienden stelden de eenheid en daarmee het voortbestaan van de Nederlandse staat in de waagschaal met hun oppositie. Dat is het grote verwijt dat opklinkt uit Viglius' toespraak van 30 november 1565 als hij vlak voor de peroratie het beeld oproept van de pijlenbundel waarmee de stervende koning Micipsa zijn zonen bezwoer de onderlinge eendracht te bewaren 34.

Voor de kerk betekende een dergelijke doctrine dat zij op de tweede plaats werd gezet. Maar dat was gemakkelijker gezegd dan gedaan. Zeker, in de eeuwen voor de Reformatie hadden sterke staten als Frankrijk en Castilië op organisatorisch en financieel terrein een flinke vinger in de kerkelijke pap gekregen. In 1559, met het concordaat over de nieuwe bisdommen, was dat Filips II voor de Nederlanden ook gelukt. Maar op het in de zestiende eeuw alles overheersende terrein van de leer ging de kerk van Rome haar eigen, onverstoorbare gang. Op de debatten in Trente en de formulering van de conciliebesluiten had geen wereldlijke heerser enige invloed. Niettemin was er, zo lang het concilie nog niet gesproken had, een marge van

32 Postma, *Viglius van Aytta*, 43-44.

33 ARA Brussel, Aud. 649, 61ro.

34 Heutenis, *Rerum Austriacarum*, 396.

vrijheid waarbinnen mensen als Cassander en Balduinus opereerden en waarbinnen klemgezette wereldlijke gezagsdragers op zoek gingen naar nationale oplossingen van het godsdienstivraagstuk. Na de jaarwisseling van 1563-1564, toen de conciliebesluiten werden uitgevaardigd en Filips II ze voor zijn rijken overnam, was dit in de Nederlanden niet meer mogelijk.

Viglius is een van de eersten geweest die uit dit gegeven de onontkoombare conclusie heeft getrokken. Terwijl de edelen, evenals waarschijnlijk Hopperus, nog droomden van één brede, nationale Nederlandse kerk, besepte hij dat de weg van Trente voor de Nederlanden de enig mogelijke was³⁵. Een constructieve vorm kon hij aan deze gevolgtrekking vooralsnog evenwel niet geven. Het bisdommenplan, het onmisbare organisatorische kader voor het religieuze herstel, lag na Granvelles vertrek in duigen, terwijl de obstructie van de edelen de afkondiging van de al even noodzakelijke decreten van Trente doeltreffend verhinderde. Bovendien was de sympathie voor de Hervorming zo wijd verbreid, dat het onmogelijk en zelfs gevaarlijk was de ketterijbestrijding op de oude voet voort te zetten. Alleen een door een persoonlijk aanwezige Filips II geïnaugureerde politiek van lange adem zou hier op den duur de gewenste keer ten goede kunnen bewerken. Vandaar dat we Viglius in 1565 en 1566 zien buigen voor de nood der tijden. Over de gehate kerkelijke herindeling rept hij in de Raad van State met geen woord. Des te dringender echter bepleit hij een gematigde uitvoering van de plakkaten. In wezen zit hij daarmee op het spoor van de godsdienstvrede van Augsburg: *Cuius regio - illius religio*; ruimte voor de onopvallende zich conformerende dissenter, maar geen vrijheid voor openlijk hun geloof belijgende kettters.

Het optreden van de calvinisten tijdens de Beeldenstorm en de maanden daarna heeft de bodem uit deze mildheid geslagen. Viglius' brieven uit de herfst en winter van 1566-1567 staan vol met verhalen over de brutaliteit van de gereformeerden, die wanneer ze een vinger krijgen steeds de hele hand grijpen en wier enige doel de ondergang van het katholieke geloof is³⁶. Viglius' verbittering wordt goed zichtbaar in twee brieven uit april en mei 1567 waarin hij de totale vernietiging eist van het calvinisme en zelfs zint op middelen om de huiselijke vrijheid teniet te doen³⁷. Maar dat waren de calvinisten, de rotte appels die de rest van de mand hadden aangestoken. Voor de overigen, de overgrote meerderheid van de bevolking, achtte

35 Deze acceptatie van het concilie blijkt duidelijk uit Viglius' reactie op het bekend worden van de besluiten: 'Dieu veulle que l'église en puisse sentir quelque fruit (?) lequel sera bien petit pour ceulx quy se sont désia aliénez d'icelle, mais pour nous aultres quy demeurons encoires in Ovili se treuvent es décretz dud. concilie beaucoup de bons articles pour amendement et réformation des abuz et establissement de la bonne et vraye doctrine des Catholicques'. Viglius aan Ch. Tisnacq, Brussel, 26-11-1564. ARA Brussel, Aud. 476. 85ro.

36 Een goed voorbeeld is de volgende passage. 'Verum contra necessarium est, ut (scl. rex) adventum suum maturet, cum boni diutius subsistere nequeant, et Calyinianorum hoc proprium sit studium, ut libertatem, quam ipsi principio tantum praedicaverunt, omnino tollant, nec Catholicos, nee alterius dogmatis sectatores secum habitare patiantur, imo exilium caedemque quotidie eis comminantur'; Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 31-X-1566. 'Epistolae ad Hopperum', 383.

37 Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 11-IV en 23-V-1567. 'Epistolae ad Hopperum', 421 en 427.

Viglius een zachtere aanpak op zijn plaats, zoals we onder andere kunnen afleiden uit zijn steun aan de missie van Filips' zoogbroer Caspar de Robles die in april 1567, toen Alva al onderweg was, naar Madrid werd gestuurd om de koning alsnog te bewegen zelf naar de Nederlanden te gaan³⁸.

De komst van Alva in augustus 1567 veranderde Viglius' positie voor de tweede keer in een paar jaar ingrijpend. Van een invloedrijk staatsman werd hij van de ene op de andere dag de machteloze uitvoerder van de bevelen van een dictator. De verpletterende indruk die Alva's optreden op hem maakte, weerspiegelt zich in zijn geschriften in het abrupte einde van de *Vita Viglii* bij de opening van het Schrikbewind. Eerst later toen de vaart uit Alva's administratie begon te verdwijnen, heeft Viglius de pen weer opgevat om de strijd over de Tiende Penning vast te leggen. Deze achtergrond van schrik en ontzetting dienen we voor ogen te houden als we onze aandacht richten op wat bekend staat als een van de donkerste episodes uit zijn carrière, de rol die hij heeft gespeeld in het proces tegen Egmont en Hoorne.

Waar het in deze zaak om ging, was de vraag of het delict van majesteitsschennis, waarvoor Egmont en Hoorne zich vanaf september 1567 moesten verantwoorden voor de Raad van Beroerten viel onder de geprivilegieerde rechtspraak van de Orde van het Gulden Vlies. De advocaten van de beide graven meenden dat dit inderdaad het geval was. Zij beriepen zich daarbij op een besluit genomen op het Ordekapittel van 1531, dat bepaalde dat ridders die zich hadden schuldig gemaakt aan 'fautes ou mauvais cas', zich moesten verantwoorden voor het hoofd van de Orde en hun collega-ridders³⁹. In hun ogen behoorde majesteitsschennis tot deze categorie. Omdat de griffier van de Orde, de secretaris Josse de Courtewille, op dat moment in het buitenland vertoefde, kreeg Viglius in december 1567 van Alva bevel de zaak aan de hand van de Orderegisters uit te zoeken⁴⁰. De stukken gaven hem geen enkele keus. Uit de registers bleek zonneklaar het ongelijk van de advocaten. Het besluit van 1531 vormde een beperking van een in 1516 in de statuten opgenomen artikel, waarin was bepaald dat de leden van de Orde voor welke misdaad dan ook — letterlijk staat er 'pour quelsconques cas, jà fussent ils énormes' ⁴¹ — alleen maar veroordeeld konden worden na te zijn gedaagd voor het eerstvolgend kapittel. Een beperking bovendien op last van Karel V zelf, die het artikel van 1516 beschouwde als een aantasting van zijn rechten als soeverein.

Viglius is op zijn aandeel in het proces tegen Egmont en Hoorne nooit prat gegaan. Eerder schaamde hij zich ervoor. Zelfs Hopperus heeft hij van zijn onderzoek in het Ordearchief onkundig gelaten. Desondanks is juist deze zaak hem in de geschiedschrijving duur te staan gekomen. De hartstochtelijke liberaal R. C.

38 Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 11-IV-1567. *Ibidem*, 421; J. Sevenster, *De stenen man. Caspar de Robles, stadhouder van Friesland, Groningen en Ommelanden van 1572-1576* (Leeuwarden, 1985) 17-19.

39 Alva aan Filips II, Brussel, 19-1-1568. L. P. Gachard, ed., *Collection de documents concernant l'histoire de la Belgique* (3 dln.; Brussel, 1833-1835) I, 348-350.

40 Alva aan Filips II, Brussel, 6-1-1568. L. P. Gachard, ed., *Correspondance de Philippe II sur les affaires de Pays Bas* (5 dln.; Brussel-Gent-Leipzig, 1848-1879) II, 4.

41 Zie noot 39.

Bakhuizen van den Brink heeft in zijn artikel over de rol van de adel in de Nederlandse Opstand Viglius ervan beticht tijdens zijn onderzoek doelbewust de dood van de beide heren te hebben nagestreefd⁴² en in menig modern oordeel klinkt deze beschuldiging nog na. Hoe onredelijk Bakhuizens uitspraak is, wordt duidelijk wanneer we ons realiseren dat Viglius daags na het bekend worden van de vonnissen van Egmont en Hoorne samen met Berlaymont en de hertog van Aarschot bij Alva om gratie voor Egmont heeft gevraagd⁴³.

Ook Viglius' optreden in de tweede grote kwestie van Alva's bewind, de strijd over de Tiende Penning, is door Bakhuizen gekritiseerd. In zijn gelijknamige opstel beschuldigt hij Viglius ervan de rechten van de Staten waar hij in zijn verslag van het conflict, de *Commentarius rerum actarum super impositione decimi denarii 44*, zo hoog van opgeeft, in werkelijkheid niet au sérieux te hebben genomen⁴⁵. Twee dingen brengen hem tot deze overtuiging: in de eerste plaats Viglius' staking van zijn verzet toen hij in maart 1572 van Hopperus hoorde dat Filips II achter Alva stond en, vervolgens, zijn verklaring in 1576 tegenover de Fransman Thuanus dat het hem in deze kwestie nooit om de Staten was gegaan, maar uitsluitend om het tegenhouden van de Tiende Penning 46.

Uiteraard vormt met name de mededeling aan Thuanus voor Viglius een zware belasting, maar dat betekent niet dat Bakhuizen daarmee het gelijk aan zijn zijde heeft. Naar mijn mening is er met Viglius' verzet tegen de Tiende Penning meer aan de hand geweest dan hij in september 1576, na de machtsgreep van de Staten, heeft willen toegeven. Daarbij denk ik niet zozeer aan Waterbolks overigens juiste opmerking dat we hem hier moeten zien als de verdediger van het regeringsstelsel van Maria van Hongarije en Karel V⁴⁷, maar aan een principe. In de *Commentarius* beschrijft Viglius namelijk een incident in de Raad van State dat een ander en, mijns inziens, helderder licht werpt op zijn houding 48.

Het is 6 augustus 1569 en in de Staten van Brabant hebben op dat moment de drie leden van de stad Antwerpen en de adel en geestelijkheid ingestemd met de nieuwe belasting, maar in Brussel, Leuven en Den Bosch verzetten de vertegenwoordigers van de ambachten zich nog. Op Alva's vraag of hij bij een dergelijke stemverhouding de nog opposerende leden overstemd mag achten, antwoordt de kanselier van Brabant Jan Scheyfve dat hij dat inderdaad mag. Van oudsher hebben de hertogen van Brabant in dit soort gevallen krachtens het zogenaamde comprehensierecht de bevoegdheid de zich verzettende minderheid toe te voegen aan de meerder-

42 R. C. Bakhuizen van den Brink, 'De Adel', *Cartons voor de geschiedenis van den Nederlandschen Vrijheidsoorlog* (Den Haag, ed. 1891) 9-10.

43 M. Morillon aan A. Granvelle, Brussel, 7-VI-1568. E. Pouillet en Ch. Piot, ed., *Correspondance du Cardinal de Granvelle* (12 din.; Brussel, 1877-1896) III, 263.

44 Viglius, 'Commentarius rerum actarum tempore Ducis Albani, super nova impositione seu vectigali Decimi Denarii rerum venditarum', in : C. P. Hoyneck van Papendrecht, ed., *Analecta Belgica*, 1,1,287-336.

45 Bakhuizen van den Brink, 'Over den tienden penning', *Canons*, 186-289.

46 *Ibidem*, 219 en 225. Zie ook E. H. Waterbolk, 'Geheimtaal' bij Viglius en Hopperus', *Rond Viglius van Ayttta* (Leeuwarden, 1980) 58.

47 *Ibidem*, 53.

heid. Viglius is het met Scheyfve oneens. Volgens hem zou het niet billijk zijn — 'non foret aequum' — als Alva dat zou doen. En met deze uitdrukking komen we bij een van de grote principes van de humanistische rechtswetenschap: de idee van de *aequitas* of *billijkheid* als correctief op de letterlijke toepassing van het recht⁴⁹. Hoe belangrijk Viglius de *aequitas* vond, weten we uit de correspondentie die hij als jong geleerde voerde met de Bazelse hoogleraar Bonifacius Amerbach. Zonder haar acht hij een goede rechtspleging onmogelijk; overal en altijd zal de rechter bij het bepalen van zijn oordeel de omstandigheden mee moeten wegen⁵⁰. En dat is precies wat hij hier doet. In zijn antwoord stelt hij dat de kooplieden en de ambachtslieden de Tiende Penning zullen moeten opbrengen en dat daarom hun stem in deze zaak de doorslag behoort te geven⁵¹.

Nu is het incident van 6 augustus 1569 de enige keer dat Viglius in de *Commentarius* de billijkheid als grond voor zijn verzet aanvoert, maar er is geen enkele reden om deze motivering tot dit ene geval te beperken. Immers in de Staten van alle provincies ging het felste verzet tegen de Tiende Penning uit van de burgerij, die er zich in haar handel en bedrijf dodelijk door bedreigd voelde. Zo lang zij in haar weigering volhardde, had Viglius de ethisch-juridische plicht haar te steunen. In die optiek wordt het ook begrijpelijk dat Viglius zich in 1572 weliswaar neerlegt bij Filips' bevel zijn verzet te staken, maar dat hij tegelijkertijd antwoordde dat de koning commissarissen zou moeten sturen om ter plekke de toestand te onderzoeken en te kijken of Alva de zaken correct had voorgesteld⁵².

Het duidelijkst is het billijkheidsmotief uiteraard herkenbaar in Viglius' afwijzing van Alva's repressiepolitiek. Zo ergens, dan werd daar de grondregel dat de straf in verhouding behoorde te staan tot de overtreding bij voortdoring geschonden. Wat Viglius daarbij volstrekt onaanvaardbaar vond, was het ongelimiteerde gebruik dat er werd gemaakt van het delict van majesteitsschennis, waardoor de Nederlandse rechterlijke instanties geheel buiten spel werden gezet en de aangeklaagden waren overgeleverd aan de bijzondere rechtspleging van Vargas in de Raad van Beroerten. Heel pregnant heeft Viglius zijn afschuw van dit systeem uitgedrukt in zijn commentaar op de executie van Egmont en Hoorne: 'Een dergelijke daad is hier in vele eeuwen niet voorgekomen'⁵³.

Toch heeft Viglius het ook in deze zaak niet gelaten bij jammerklachten alleen. Het doel waarnaar hij na de dood van Egmont en Hoorne ging streven, was de snelle afkondiging van een zo ruim mogelijke amnestie⁵⁴. Maar ook daarbij heeft hij

48 Viglius, 'Commentarius', 294.

49 *Ibidem*.

50 Postma, *Viglius van Ayta*, 38; G. Kisch, *Erasmus und die Jurisprudenz seiner Zeit. Studien zum humanistischen Rechtsdenken* (Bazel, 1961) 463-464.

51 Zie noot 48.

52 Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 18-11-1572. 'Epistolae ad Hopperum', 616-617.

53 'Hic primo, secundoque hujus mensis die, nobiles schedula annotati extremo sunt supplicio affecti, atque hoc die Egmondanus, Hornensisque capitibus quoque truncati, eaque in foro Bruxellensi stipitibus infixi sunt, magna summaque omnium constematione, quale certe exemplum multis saeculis hic non est visum'. Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 5-VI-1568. KB Brussel, Man. II, 1663, 139^{v0} (ongepubliceerd).

54 Viglius' bemoeienissen met het Pardon Generaal begonnen eind 1568 met het opstellen

teleurstelling op teleurstelling ervaren. De weg naar het Generaal Pardon was lang en, ondanks de hulp van Hopperus, zowel in Spanje als in de Nederlanden vol obstakels. Alva en, naar Viglius' mening, vooral Vargas hebben er alles aan gedaan om de amnestie zo beperkt mogelijk te houden en de afkondiging ervan zo lang mogelijk uit te stellen. Zij zijn in deze opzet uitstekend geslaagd. Het Generaal Pardon is pas afgekondigd in juli 1570 en zat vol beperkingen. Zo waren tot Viglius' grote verontwaardiging allen die in 1566 en 1567 als burgemeester, vroedschapslid of koninklijk ambtenaar bestuursverantwoordelijkheid hadden gedragen er nog voor drie jaar van uitgesloten, hoewel juist zij onderhevig waren geweest aan de zware druk van hogere gezagsdragers en de omstandigheden 55.

Uit het bovenstaande blijkt onweerlegbaar dat Viglius het tyrannieke karakter van Alva's bewind ten volle onderkende. Maar anders dan de Prins en zijn medestanders heeft hij er nooit over gedacht Alva's dwingelandij met de wapenen te bestrijden. Zijn verzet kreeg vorm in de vaak hooglopende discussies in de Raad van State en in zijn brieven aan Hopperus en Granvelle. Slechts bij uitzondering, zoals in het geval van de Tiende Penning, sijpelde er iets van door naar buiten. Evenmin heeft de ervaring van het Schrikbewind hem geïnspireerd tot het ontwerpen van constructies die een herhaling konden voorkomen. Zijn doel gedurende de gehele periode van Alva's heerschappij was simpel en alleen: het vertrek van de 'ijzeren hertog' en het herstel van de oude toestand, bij voorkeur onder de beproefde leiding van Granvelle⁵⁶. Voor een programma voor de toekomst moeten we naar Hopperus die, dankzij Viglius, uitstekend op de hoogte was van de situatie in de Nederlanden.

Hopperus heeft zijn 'blauwdruk' neergelegd in de dialoog *Ferdinandus sive de Institutione Principis*, geschreven naar aanleiding van de geboorte van Filips' tweede zoon en troonopvolger Ferdinand in december 1571 ⁵⁷. In dit geschrift, een kruising tussen een middeleeuwse vorstenspiegel en een humanistisch opvoedingstractaat ⁵⁸, gaat hij in op de vraag op welke manier het pas geboren prinsje op zijn taak moet worden voorbereid. Twee dingen staan daarbij voor hem centraal: Ferdinand mag geen tyran worden en hij is de toekomstige heerser over een wereldrijk.

Het heeft weinig zin hier de inhoud van deze dialoog in details weer te geven. Het gaat om de hoofdpunten. Zo is het belangrijk te weten dat in het stuk over het verschil tussen de goede koning en de tyran duidelijke toespelingen worden gemaakt op de toestand in de Nederlanden als Hopperus wijst op de gevaarlijke aspecten van het opzij zetten van de bestaande juridische en bestuurlijke structuren en op de

van een concept. Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 12-XII-1568. 'Epistolae ad Hopperum', 498.

⁵⁵ Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 22-VIII-1570. *Ibidem*, 573-574.

⁵⁶ Onder andere Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 30-IV-1567 en 25-VI-1569. *Ibidem*, 426 en 526.

⁵⁷ De *Ferdinandus* is in 1590 samen met Hopperus' juridische werk *Seduardus, sive de vera Jurisprudencia* en de *Themis Hyperborea, sive de Tabula Regum Frisiae* in Antwerpen door Plantijn in een band uitgegeven.

⁵⁸ De karakterisering is van E. H. Waterbolk die in zijn onuitgegeven -lezing 'Hopperus tyrannenbestrijder?' wel voor het eerst de aandacht heeft gevestigd op de *Ferdinandus*. Een samenvatting van deze lezing in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXX (1967) 371.

onaanvaardbaarheid van te hoge belastingen. Weliswaar erkent Hopperus dat de vorst in noodgevallen gedwongen kan zijn dergelijke drastische maatregelen te nemen, maar hij voegt er tegelijk aan toe dat hij hierbij de grootst mogelijke voorzichtigheid in acht dient te nemen. Voor alles behoort hij te luisteren naar de adviezen van zijn raadsheren en rechters, die immers z'n medewerkers, z'n 'cooperatores', zijn in het regeren. In het gedeelte over de opvoeding geeft Hopperus vervolgens aan hoe voorkomen kan worden dat de troonopvolger vervreemd raakt van zijn onderdanen. De beste manier om dat te verhoeden is te doen als de oude Perzen die hun prins van kindsbeen af omringden met vrienden en leraren uit alle delen van het rijk. Nadat hij aldus een goede theoretische scholing zou hebben ontvangen, zou Ferdinand de nodige praktische ervaring moeten opdoen door op te treden als co-regent van zijn vader.

Met deze opvattingen schaaft Hopperus zich in de bekende tegenstelling tussen de Castilianen en de imperialisten over de aard van het Spaanse rijk zonder voorbehoud aan de zijde van de laatsten 59. Het rijk is een federatie van landen, die alle hun eigen rechten en belangen hebben. Opvallend is verder de verheven plaats van de hoge ambtenaren, de zojuist genoemde rechters en raadsheren, aan wie Hopperus bijna een soort vetorecht toekent. Dit en de beklemtoning van het superviserend karakter van het koningschap — de koning is in de *Ferdinandus* respectievelijk een scheepskapitein, een architect en een herder — maken duidelijk dat Hopperus hier niet alleen de Nederlandse situatie in het algemeen op het oog heeft gehad. Ook en, waarschijnlijk vooral, heeft hij de gevoelens van de Nederlandse noblesse de robe willen vertolken. Helaas moet onze waardering hier meteen eindigen, want Hopperus heeft de *Ferdinandus* altijd onder zich gehouden en het werkje is eerst na zijn dood gepubliceerd 60. Kennelijk was hem er in laatste instantie meer aan gelegen met Filips n op goede voet te blijven dan al te nadrukkelijk naar voren te treden als pleitbezorger van de Nederlandse zaak.

Hoewel het begrip *aequitas* in de *Ferdinandus* niet voorkomt, ligt Hopperus' dialoog in dezelfde sfeer als de *Commentarius*. Evenals Viglius denkt Hopperus op politiek gebied primair in morele categorieën. Zijn koning moet zorgen voor vrede en gerechtigheid onder het volk naar het voorbeeld van de oud-testamentische vredevorst Melchizedek 61. Beiden laten zich daardoor karakteriseren als traditioneel denkende rechtsgeleerden die nog niet zijn aangeraakt door de elders in Europa op dat ogenblik reeds woedende discussies over de verhouding vorst-onderdanen. Alva's bewind in de Nederlanden is voor hen een bedrijfsongeval, te verhelpen door zijn ontslag, de benoeming van een humaner landvoogd en een grotere rol voor de inheemse ambtsadel. Strikt schematisch gezien behoren zij met dit standpunt tot de brede midden-groep in de Nederlandse Opstand, Woltjers centrum. Maar dat centrum is in de loop van de jaren nogal eens van karakter veranderd. Het zag er in 1580 qua aard en

59 Zie hierover J. H. Elliott, *Europe divided 1559-1598* (Londen-Glasgow, 1970) 164 en 255-256.

60 Zie noot 57.

61 Hopperus, *Ferdinandus*, 336.

samenstelling heel anders uit dan in 1560. We zullen Viglius en Hopperus dan ook door de tijd moeten volgen, willen we hun plaats in het spectrum van de Opstand kunnen vaststellen.

Allereerst de beginsituatie. Rond 1560 stond zowel Viglius als Hopperus onbetwistbaar in het kamp van de religieus gematigden. Terecht signaleerden Alonso del Canto en Lorenzo de Villavicenzio in hun rapporten de breedheid van hun katholicisme en het gebrek aan enthousiasme achter hun bestrijding van de ketterij 62. Trouwens, was het anders geweest, de episode-Balduinus zou nooit hebben plaatsgevonden. Deze gematigdheid, bij Hopperus het meest, bij Viglius het minst, loopt bij beiden door tot 1566. Hopperus veranderde van gedachten in april van dat jaar toen hij, op reis naar Spanje, door het door godsdienststrijd verscheurde Frankrijk trok 63; Viglius tijdens de Beeldenstorm. De cruciale vraag is nu: heeft het bewind van Alva hen opnieuw van mening doen veranderen? Ik geloof van niet. Hopperus raakte eenmaal in Spanje, steeds meer onder de invloed van het daar heersende geestelijke klimaat en als Viglius één ding apprecieerde in het optreden van Alva, dan was het de onderdrukking van het protestantisme en de versterking van de katholieke kerk. Eindelijk konden alle in 1561 benoemde bisschoppen bezit nemen van hun zetels en de interne missionering ter hand nemen. Zelf hielp hij dit katholiseringproces een handje door de oprichting van het college 'De Tarweschoof in Leuven, bestemd voor de opleiding van aanstaande geestelijken uit de bisdommen Gent en Leeuwarden 64.

Het centrumachtige, als we het zo mogen noemen, zat hem vanaf 1566 bij beiden dan ook niet meer in hun opvattingen over het godsdienstprobleem, maar in hun verlangens op politiek gebied. Stellig was Hopperus daarbij Spaansgezinder dan Viglius lief was, maar zo lang Alva in de Nederlanden de macht had, was dit geen probleem. Eerst wanneer Requesens' offensief in oktober 1574 stukloopt onder de muren van Leiden wijken de lijnen uiteen. Terwijl Hopperus in navolging van Filips II vasthoudt aan het katholieke karakter van *alle* gewesten, spreekt Viglius, onder de indruk van het verloop van de Bredase Vredehandel, zich in april 1575 uit voor een bestand, waarbij de godsdienstkwestie tot nader order in de ijskast wordt gezet ⁶⁵. Bijzonder enthousiast moeten we ons hem daarbij overigens niet voorstellen. Voor alles is de Pacificatie voor hem een poging geweest de Opstand en het protestantisme te kantonneren in Holland en Zeeland. Al binnen enkele maanden na

62 Zie noot 11.

63 J. Hopperus aan Viglius, Poitiers, 16-IV-1566. C. F. de Nelis, ed., *Joachimi Hoppen, Frisii, Epistolae ad Viglium ab Ayta Zuichemum Sanctions Consilii Praesidem* (Utrecht, 1804) 85.

64 Zie over Viglius' college J. Lambert, 'La fondation du Collège de Viglius à Louvain', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen, universitatis catholicae in oppido Lovaniensi iam annos xxv professons* (2 din.; Brussel-Parijs, 1947) II, 711-724.

65 'Omnino enim ad hoc adversarii tendere videntur, ut Calvinismum, ac Sectarum variarum dogmata licentiamque (quam libertatem conscientiarum vocant) hac via retineant. Verum si rebus ad aliquarh concordiam prius deductis, Statuum conventum super politia, justitiaque, salvo, exceptoque religionis negocio, urgere perrexerint, et ad Status aliquid deinde referri, contenderint, minus erit periculi'. Viglius aan J. Hopperus, Brussel, 4-IV-1575. Viglius, 'Epistolae ad Hopperum', 834.

de afkondiging ervan, in januari 1577 waarschuwt hij tegen de sluwe streken van Oranje en zijn aanhangers⁶⁶ en in april, een paar weken voor zijn dood is hij ernstig bezorgd over de manier waarop de Prins in zijn stadhoudersschappen de satisfacties wenst te regelen⁶⁷. Tot de echte 'Vrede-makers' mogen we Viglius dan ook evemin rekenen als Hopperus. Met zijn zes maanden voor hem gestorven vriend behoort hij op het eind van zijn leven tot de uiterste rechtervleugel van het centrum, de groep die volgens Woltjer met haar rigide interpretatie van de Gentse afspraken het klimaat heeft voorbereid waarin Don Juan en Parma hun kansen konden grijpen⁶⁸.

Tenslotte: dat Viglius en Hopperus handelden zoals ze handelden en nooit de stap naar de Opstand hebben gezet, is naar mijn mening in essentie te herleiden tot drie oorzaken. In de eerste plaats was de kern van hun politieke filosofie absolutistisch. In de tweede plaats waren ze, en vooral Viglius, doordrenkt van de esprit de corps van de noblesse de robe waardoor ze goeddeels immuun waren voor het gelfluit van Oranje en de zijnen; en in de derde plaats: ze dachten in termen van continuïteit. Deze laatste oorzaak is waarschijnlijk de belangrijkste van allemaal. De Opstand ging dwars in tegen het meer dan honderd jaar geleden begonnen opbouwproces van de Nederlandse staat. Ging de Prins door en had hij succes, dan zou dat leiden tot de ondergang van deze staat. Als medebouwers en als dienaren van het huis onder welks leiding deze opbouw plaatsvond, moesten zij zich daartegen verzetten zo lang dat mogelijk was.

66 'Ego vero quantum possum studium meum omne apud eos quos potero, adhibere non cessabo, quo tanto molimine obtentam pacem non amittamus. Cum vero non ignoret Dominatio Tua quibus technis adversarii quidam contraria machinentur, maxime accelerandus est dicti Domini Austriaci (scil. Don Juan) adventus quo isto cancro qui nos inquietat ac consumit, quantocius liberemur'. Viglius aan G. Schetz, Brussel, 10-1-1577. British Museum, Harleyan Manuscripts 3421,48^{ro}-49ro.

67 'Intelleximus hie quae Princeps Aeraicensis super satisfactione praetendat, super qua quae consilio hic visa fuerunt, cum vobis significata fuerunt, non repetam. Speramus autem meliora quietioraque consilia adversarios nostras amplexuros esse, et patriam tandem his tumultibus intestinisque dissidijs liberaturos'. Viglius aan C. Oem, Brussel, 5-IV-1577. *Ibidem*, 61vo.

68 J. J. Woltjer, 'De Vrede-makers*', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIX (1976) 313-319.

Cosimo de' Medici's reis naar de Republiek in een nieuw perspectief

H. Th. VAN VEEN

In zijn *Verslag van onderzoekingen naar archivalia in Italië belangrijk voor de geschiedenis van Nederland* memoreert P. J. Blok onder andere het officiële journaal van de reis die *granprincipe* Cosimo de' Medici in 1668 maakte naar de Republiek. Hij vond dit kennelijk zo interessant dat hij er een afzonderlijk artikel aan wijdde¹. Het bestaan van dit journaal moet al vóór Blok bekend geweest zijn in Nederland, maar wellicht heeft de abominabele reputatie bij de historici van Cosimo als vorst, de bestudering van dit document in de weg gestaan. Want, zoals Blok ook schrijft, deze Medici gold als een 'onbeduidende duisterling'² en dat is nog zwak uitgedrukt als men de literatuur op hem naslaat. Het is duidelijk dat de reis van een onbenul — hoe goed gedocumenteerd ook — niet direct tot nadere studie noodt. Ook Blok zat met het historische oordeel over Cosimo opgescheept en hij zou geen woord aan het journaal hebben vuilgemaakt, als hij dit niet voor zijn genoemd *Verslag* had moeten doornemen. Toen hij het eenmaal bekeken had, bleef hij met een duidelijk probleem zitten: de Cosimo die hij uit de literatuur kende, bleek niets te maken te hebben met de intelligente, leergierige en ontwikkelde jongeman die uit het verslag opdoemde. Hoe viel het respect van Vondel, Huygens, Nicolaas Heinsius, Gronovius, om nog maar te zwijgen van Hobbes en Leibnitz, voor deze man te rijmen met het snijdende sarcasme van de geschiedschrijving? Blok wist het niet en even leek het of hij daadwerkelijk vraagtekens zou gaan zetten bij het gevestigde historisch oordeel over deze Medici: 'Zou werkelijk de geest van den ouder geworden vriend van kunst en wetenschap verduisterd zijn'³? Maar uiteindelijk legde hij zich toch bij dat oordeel neer: er waren, buiten de tekst van het journaal, ook nog geen duidelijke argumenten voorhanden om het vigerende beeld van Cosimo fundamenteel te kunnen aantasten.

Blok werd dus tot de constatering genoopt dat er kennelijk twee totaal verschillende Cosimo's waren geweest, een briljante, intelligente en energieke prins versus een bekrompen, tyrannieke groothertog. Als mogelijke oorzaak voor deze raadselachtige metamorfose opperde Blok het steeds verder verslechterende huwelijk van Cosimo met Lodewijk XIV's nicht Marguérite-Louise. Nu gold deze echtverbintenis toentertijd inderdaad als schoolvoorbeeld van de hel waarin een dynastiek huwelijk kon ontaarden⁴. Iets anders is echter of een mislukt huwelijk iemand van een briljante, ontwikkelde geest plotsklaps in een onbeduidende duisterling kan veranderen. En eerlijk gezegd was Blok ook niet echt tevreden met deze verklaringsgrond. Ondanks

1 P. J. Blok, 'Cosimo III van Toscana in de Republiek', *Onze Eeuw*, I, 2 (1901) 522-539.

2 *Ibidem*, 526.

3 *Ibidem*, 537.

4 G. J. Hoogewerff, ed., *De twee reizen van Cosimo de' Medici Prins van Toscane door de Nederlanden (1667-1669)* (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, 3de serie, nr. 41; Amsterdam, 1919). Vergelijk ook Harold Acton, *Cli ultimi Medici* (Londen, 1932; Torino, 1962) *passim*.